

Öğretmenler ve Öğretmen Adayları İçin

Türkiye Türkçesi

Şekil Bilgisi 1

Yapım

Dr. Ebru KABAĞÇI

Dr. Ebru KABAKÇI

**Öğretmenler ve Öğretmen Adayları İçin
TÜRKİYE TÜRKÇESİ ŞEKİL BİLGİSİ I
YAPIM**

ISBN 978-625-6140-16-5

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarına aittir.

© 2024, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Bu kitap T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevidir**. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 2000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere <http://pegem.net> adresinden ulaşılabilir.

I. Baskı: Eylül 2024, Ankara

Yayın-Proje: Selcan Durmuş
Dizgi-Grafik Tasarım: Tuğba Kaplan
Kapak Tasarım: Pegem Akademi

Baskı: Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Reklam San Tic. Ltd. Şti.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/48 İskitler/Ankara

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 47865

İletişim

Pegem Akademi: Shira Ticaret Merkezi
Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

Dr. Ebru KABAĞCI

18 Mayıs 1984'te Yalova'da doğdu. İlköğrenimini Sion/İsviçre'de, ortaöğrenimini Yalova'da tamamladı. 2009 yılında Balıkesir Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. 2019 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında "Türkiye Türkçesinde Bağlı Morfemler" başlıklı doktora tezini savunarak doktor ünvanını aldı. 2011 yılından beri Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalında çalışmaktadır. Çok iyi derecede Fransızca ve İngilizce bilmektedir. Türkçenin öğretimi, Türkiye Türkçesinin dil bilgisi, öğretmen eğitimi, Türk İşaret Dili gibi alanlar üzerindeki çalışmalarını sürdürmektedir.

ORCID No: 0000-0003-0317-0024

SUNUŞ

Türk dili grameri üzerine yapılan araştırma ve yayınların özellikle XIX. yüzyıldan itibaren hız kazandığı bilinmektedir. Bunların ilk örneklerinin - transkripsiyon metinlerini hariç tutarsak - daha çok Orta Doğu'daki gramerlerden esinlenmiş; pratik yollardan dili öğreten, siyasi ve ticari amaçlara hizmet edecek şekilde kaleme alınmış çalışmalar olduğu izlenmektedir. Çağdaş gramerler ise ülkemizde ancak Cumhuriyet sonrası dönemde görülmektedir. Art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırma yöntemlerinin esas olduğu bu eserlerde, Türk dilinin tarihî ve çağdaş yazı dillerinin şimdilik en büyüğü olan Osmanlı Türkçesi döneminin verileri de hep ihmal edilmiştir. Bu durum, günümüze kadar yapılan çalışmalarda Batı Türkçesinin seslerinin ancak özellikle de biçimbirimlerinin değişim ve gelişimlerinin kronolojik takibinde bir kopukluğa neden olması gerekçesiyle bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Türkçenin türlü değişkeleri üzerine yapılan günümüz çalışmalarında şekil bilgisi konusunun temelde yapım ve çekim olarak tasnif edilip incelendiği bilinir. Bu kitapta da Türkiye Türkçesinin şekil bilgisinin bu ilk adımı olarak nitelenebilecek olan yapım konusu ele alınmıştır. Türkçede yapıma hizmet eden ek ve yardımcı fiiller tespit ve tasnif edilmiş, bu yapıların tarihî süreç içerisinde geçirdikleri ses, şekil ve işlev değişiklikleri, tarihî ve çağdaş Türkiye Türkçesinden örnek cümleler yoluyla tanıklanmıştır. Türkçe çekim konusu ise yine aynı yöntemler kullanılarak, eldeki bu kitabın devamı sayılabilecek, üzerinde çalışmaya devam edildiğini bildiğimiz ayrı bir kitapla ilgililere sunulacaktır.

Dr. Ebru KABAKÇI'nın bu eseri, yukarıda kısaca değinilen boşlukları doldurmak üzere, temelde araştırmacının danışmanlığımızda hazırladığı doktora tezine dayanan, uzun yıllara yayılmış araştırmaların kıymetli bir sonucu olarak ışığa çıkmaktadır. Türk dilinin tarihî dönemleriyle Batı Türkçesinin batı kolunun verilerine temellenen eserin, gerek araştırmacılar gerek öğretmenler ve gerekse öğrenciler için önemli ve yararlı bir başvuru kaynağı hâline geleceğine olan güven tamdır.

Özkan ÖZTEKTEN

ÖN SÖZ

“Diller söz konusu olduğunda insan kendini genel savlardan sakınmalıdır.”

W. von Humboldt

Türkçenin dil bilgisi kurallarını içeren ilk kitabın yazımının üzerinden yaklaşık bin yıl geçti. Bu bin yılın son çeyreğinde Türk diliyle ilgili bilimsel araştırmalar, Avrupa’da gelişen yeni yöntem ve kavramlar çerçevesinde ivme kazandı. Dil bilimsel çalışmalar ekseninde yönelimler, metotlar ve uygulamalar farklılaşsa da gramer konularının incelenmesine dair ilgi hiç azalmadı.

Gramer ya da dil bilgisi¹, Agop Dilaçar’ın tanımına göre: “genel anlamıyla [...] dilin kullanımında yerleşmiş kurallara göre, dili meydana getiren sesleri (fonem), şekilleri (morfem) ya da sözcükleri, yapı ve dizi işlem ve yollarını, yöntemlerini, sözcük sınıflarını, çekimlerini, cümledeki görev ve bağıntılarını düzenli olarak inceleyen bilim; [...] edil ve kılıgı bakımından konuşma ve yazmayı bu incelemeden çıkan kurallara uygun kılma sanatını öğreten bilim dalı”dır. Buna göre gramer, geniş anlamıyla ele alındığında “ses bilgisi (fonetik, fonoloji), şekil ve görev bilgisi (morfoloji, morfematik), dizi ve sözcük grupları bilgisi (sentakmatik), sözcük yapısı bilgisi (yapı ve türetme) ve söz dizimi (sentaks) bilgisinden başka, anlam bilgisini (semantik, semasioloji), sözcük bilgisini (leksikoloji), deyim bilgisini (frazoloji), kaynak ve kök bilgisini (etimoloji), dil tarihini, yazımı (imlâ), tecvidi (ortoepi) ve üslup bilgisini (stilistik) de içine alır” (1971: 83). Dolayısıyla hem çok yönlü ve çok boyutlu hem disiplinlerarası bir bilim alanıdır.

Gramer bilimini öğreten kitaplara da ya yine kısaca ‘gramer’ ya da ‘dil bilgisi kitabı’ denir. Dil bilgisi kitapları, bir dilin yapısını ve işleyiş kurallarını bir sistem hâlinde sunan, dilin kurallarının doğru öğrenilmesini sağlayan kılavuz kitaplardır. Özellikle, bir milletin koruması gereken en temel değerlerinden biri sayılan ana dilinin doğru öğretilmesinde dil bilgisi kitaplarının yeri ve önemi yadsınamaz.

Bin yıl önce yazılan ve esasen bir sözlük olan *Divânu Lüğâti’t-Türk*, çeşitli bölümlerinde yer alan gramer açıklamaları sebebiyle Türkçenin ilk dil bilgisi kitabı sayılır. Türkiye Türkçesinin grameriyle ilgili ayrıntılı bilgi içeren bir sonraki eser, 16. yüzyılda yazılan *Müeyyessiretü’l-Ulûm*’dür. Bundan sonra, neredeyse dört yüz yıl boyunca yazılan bütün gramer kitaplarımızda Arapça ve Farsça; takip eden yıllarda ise Fransızca gramer yazıcılığının etkisi görülür. Nihayet Cumhuriyet’le birlikte başlayan eğitim reformu sayesinde millî bir dil bilinci uyanır ve böylece

1 Dilaçar, Türkçe dil bilgisi söz öbeğinin gramer kavramını tam anlamıyla karşılamadığını düşünür. Kendisini haklı bulmakla birlikte Türkçede bu anlam ayrımı henüz yapılmadığından biz, her ikisini aynı anlamda kullandık.

Doğu ve Batı dillerinin tesirinden uzak, ulusal dilimizin gramerini oluşturmak üzere ilk ciddi çalışmalar başlar.²

Cumhuriyet döneminden günümüze dek gerek Türk gerekse yabancı araştırmacılar tarafından yazılan dil bilgisi kitapları; Türkçenin dil bilimsel yapılarının ya bütünüyle ya da bir/birkaç yönüyle incelendiği, zaman zaman değişikliklerle karşılaştırmalı olarak ele alındığı, ayrımlı dil inceleme yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalardır. Bu kitaplarda öğretim yöntem ve tekniklerinin farklı olmasının yanında içerik, kullanılan terminoloji, dil bilimsel yapıların sayısı ve sınıflandırılması vb. ayrılıklar da vardır. Canlı birer varlık olan doğal dillerin incelenmesinde art zamanlı yazılan gramerlerde bu durum olağan sayılabilirse de özellikle eş zamanlı yazılan gramerlerdeki bu farklılıklar, dilin öğretimi açısından sorunlar yaratmaktadır.

Henüz yüz yıllık bir geçmişe sahip olan Türkiye Türkçesini tarih ve coğrafya ekseninde ses bilimsel, yapı/şekil bilimsel, söz dizimsel, anlam bilimsel, köken bilimsel vb. açılardan çok yönlü bir şekilde tetkik etmek elbette mümkündür ancak konunun kapsam genişliğinden dolayı meşakkatlidir ve kolektif bir çalışmayı gerektirir. Türkiye Türkçesine ait bu denli kapsamlı bir gramer çalışması ne yazık ki hâlâ yoktur. 21. yüzyılda yazılan ve bugün gramer öğretiminde sıklıkla yararlandığımız birkaç temel kaynağımız vardır: Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* (1958), Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* (1974), Tahir Nejat Gencan'ın *Dilbilgisi* (1979), M. Kaya Bilgegil'in *Türkçe Dilbilgisi* (1982), Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi* (2003), Günay Karaağaç'ın *Türkçenin Dil Bilgisi* (2013) vd. Her ne kadar yalnızca Türkiye'de değil, dünyanın farklı yerlerinde Türkiye Türkçesinin incelenmesinde ve öğretilmesinde en çok yararlanan çalışmalar olsalar da bu kitapların dahi, yukarıda anılan zorluklar nedeniyle, geniş bir bakış açısıyla Türkiye Türkçesini ele alamadıkları izlenmektedir.

Bir dil bilgisi kitabı oluşturulurken ilk iş, hedef kitleyi belirlemek olmalıdır. Zira kullanılacak olan terminoloji ve kapsam, hedef kitlenin yaşına ve öğrenen/öğreten olma durumuna göre değişebilir. Hâlen en temel başvuru kaynaklarımız olmakla birlikte yukarıda zikrettiğimiz bu eserler, bu açılardan bazı engeller içermektedir. Söz gelimi Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı kitabı, kullanılan es-kicil kelimeler açısından günümüz gençleri için anlaşılması zor bir hâle gelmiştir. Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* adlı kitabı, Fransız gramerinin fazlaca tesiri altında olduğundan bugünkü gramer öğretiminde kullanılanlardan farklı terimler ve sınıflandırmalar içermektedir. Günay Karaağaç'ın *Türkçenin Dil Bilgisi* kitabı, morfepleri tarihsel ve çağdaş lehçelerle karşılaştırmalı olarak incelemesi sebebiyle ilk ve ortaöğretime hitap etmemektedir, vb.

2 Türkiye Türkçesi grameri üzerine yapılan bu çalışmalarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için Bk. Sanaç Özçam, Ç. (2017). *Türkiye Türkçesi Gramer Çalışmaları*. İstanbul: Kesit.

Hamza Zülfikar, Türk Dil Kurumu tarafından 1993 yılında düzenlenen Türk Gramerinin Sorunları başlıklı toplantıda, her ek hakkındaki literatür bilgisinin bir araya getirildiği, eklerin tarihî gelişmelerini takip etmeye imkân veren bir eserin bulunmadığından yakınmıştır (2011b: 437). 31 yıl sonra bugün de özellikle Türkçe/Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği ile Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde okuyan lisans-lisansüstü öğrencilerinin ve aynı alanlarda görev yapan öğretmenlerin, Türkiye Türkçesinin şekil bilgisine/morfolojisine hizmet eden yapıları tarihsel ve karşılaştırmalı olarak pratik bir şekilde görebilmelerini, çoğu zaman ayrıntı veya istisnai kural gibi görülerek üzerinde durulmayan bazı yapıların tarihsel gerekçelerini öğrenebilmelerini, yapılandırmacı yaklaşım gereği ilk ve ortaöğretimde örnek cümleler üzerinden işlenen yapılara hızlıca edebî tanıklıklar bulabilmelerini sağlayacak bir eserin eksikliği hissedilmekteydi. Bu çalışma, bu eksikliğin tespiti üzerine hazırlandı.

Dil biliminde karşılaştırmalı yöntem 19. yüzyılın bir ürünüdür; tarihsel yöntem de onu takip etmiştir. Karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarının Friedrich v. Schlegel (1772-1829) ile başladığı söylenebilir. F. v. Schlegel, karşılaştırmalı dil bilgisinin tıpkı karşılaştırmalı anatomi çalışmaları gibi diller hakkında yeni bilgiler vereceğini ileri sürmüştür. Tarihî-karşılaştırmalı yöntemin dil bilim araştırmalarında şekillendirilmesi ise 20. yüzyılda başlamıştır. Esasen akraba ya da tarihsel komşulukları olan diller arasında yapılarak uygulanmaya başlayan ve çoğu zaman çok sayıda dilin yeni bir genetik sınıflandırması veya bu yeniden sınıflandırılma için değişim ve farklılaşmaların incelemelerinden ibaret yöntem daha sonra bir dilin tarihsel dönemleri arasında yapılan araştırmalarda da kullanılır olmuştur. Bugün için farklılaşma (différentiation) süreçlerinin açıklanması, tarihî-karşılaştırmalı dil inceleme yönteminin ana hedefi olmaya devam etmektedir (Fowler, 1957). Tarihî-karşılaştırmalı metot sayesinde dilsel yapıların hem art zamanlı hem de eş zamanlı kullanımlarını gözler önüne sermek mümkün olmaktadır.

Elinizdeki kitap, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde, Doç. Dr. Özkan Öztekten yönetiminde hazırlanan ve tarafımızca 2019 yılında savunulan *Türkiye Türkçesinde Bağlı Morfemler* adlı doktora tezinin gözden geçirilmiş, düzenlenmiş, genişletilmiş ve güncellenmiş hâlidir. Bu çalışma, *Giriş* ve *İnceleme* olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. *Giriş* bölümünde kısaca dil ve yazı meselesi ele alınarak Türk dilinin tarihsel gelişimi ile Türkçenin bugünkü durumuna yine kısaca değinilmiştir. Ardından Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte önem kazanmaya başlayan Türkçenin öğretimi konusu açılmış ve Türkçe dersi öğretim programlarında dünden bugüne dil bilgisi öğretiminin nasıl yapıldığı tartışılmıştır. *İnceleme* bölümünde, Türkiye Türkçesinde yapımlık bağlı morfemlerle ilgili önce tarihsel dönemlere göre literatür taraması verilmiş, ardından bu taramaya göre mor-

femlerin işlevleri sıralanmıştır. Morfemlerin Köktürkçeden başlamak üzere Osmanlı Türkçesi dönemine kadar Batı Türkçesindeki tarihsel gelişimleri incelenmiş ve Türkiye Türkçesindeki kullanımları açıklanmıştır. Gerek kalmadıkça morfemlerin ses bilgisel, söz dizimsel ve anlam bilimsel alanlarına girmeden Türkçenin yalnızca şekil bilgisini önce analiz eden sonra sentezleyen bir çalışma ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Morfemlerin anlam ve işlevlerini tespitte hataya düşmemek adına her dönemdeki kullanımları için, bağlam göz ardı edilmeden, tanıklıklara³ başvurulmuştur. Her morfem için neredeyse her yüzyıla ait tanıklıklara yer verilmiş, bütün tanıklıklar olabildiğince edebî eserlerden alıntılanarak hem öğretmenler için kolayca ulaşabilecekleri cümle örnekleri hem de dil bilgisine edebiyat yoluyla dokunarak bir okuma zevki yaratılmak istenmiştir. Nihayet morfemlerin sessel (fonetik) ve şekilsel (morfolojik) değişimlerinin kolayca izlenebilmesi adına tarihsel gelişimleri, tablo üzerinde gösterilmiştir. Tabloda kullanımı sınırlı olan morfemler kare ayrıç içerisinde verilmiş; tanıklanamayan morfemler italik yazılmıştır. *Kaynaklar* kısmında kitapta faydalanılan eserlerin yanı sıra ilgililere yardımcı olacak okuma önerileri sunulmuştur. Kitabın tamamında terminoloji konusunda mümkün olduğunca güncel ve Türkçe terimlerden yararlanılmaya çalışılmış, başka bir sözle ifade edilemeyen terimler korunarak geçtikleri ilk yerde dipnotla açıklamaları verilmiştir. Ekler, olabildiğince kullanım sıklığı sırasına göre dizilmiştir.

Türkiye Türkçesinin gramerini konu edinen kitaplarda Türkçenin bağlı morfemlerinin tasniflerine, adlarına ve sayılarına dair farklı görüşler mevcuttur. Biz çalışmamıza temel aldığımız gramer kitaplarından ve morfemlerin Çağdaş Türkçedeki kullanımlarından hareketle şu sonuçları çıkardık:

- Türkiye Türkçesinde yapıma hizmet eden yüz otuz dört (134) adet bağlı morfem tespit ettik.
- Bunlardan yüz on altısı (116) ek, on sekizi (18) yardımcı fiildir.
- Eklerden seksen dokuz (89) tanesi isim yapımında, kırk beş (45) tanesi fiil yapımında kullanılmaktadır.
- İsim yapımına katılan seksen dokuz (89) bağlı morfemin tamamı ek şeklindedir.
- Fiil yapımına katılan kırk beş (45) bağlı morfemin yirmi yedisi (27) ek, on sekizi (18) yardımcı fiil şeklindedir.
- İsim yapımı bağlı morfemlerinin;
 - kırkı (40) isimden isim,
 - kırk dokuzu (49) fiilden isim yapmaktadır.

3 Tanıklıklarda beyit, dize ve cümlelerin (dikkat dağıtacak uzunluktaki cümleler hariç) tamamı verilmeye çalışılmıştır.

- Fiil yapımı bağlı morfemlerinin;
 - on üçü (13) isimden fiil,
 - on dördü (14) fiilden fiil yapan ekler;
 - onu (10) isimden fiil yapan,
 - sekizi (8) fiilden fiil yapan yardımcı fiillerdir.
- İsimden isim yapan kırk ekin;
 - biri sekiz, biri beş, on dördü dört, on sekizi iki, altısı tek alomorfludur.
- Fiilden isim yapan kırk dokuz ekin;
 - üçü sekiz, biri altı, dokuzu dört, ikisi üç, yirmi dokuzu iki, beşi tek alomorfludur.
- İsimden fiil yapan on üç ekin;
 - üçü dört, yedisi iki, üçü tek alomorfludur.
- Fiilden fiil yapan on dört ekin;
 - biri sekiz, biri dört, beşi iki, yedisi tek alomorfludur.
- Toplamda yüz on altı (116) ekin;
 - beşi sekiz, biri altı, biri beş, yirmi yedisi dört, ikisi üç, elli dokuzu iki, yirmi biri tek alomorfludur.
- Buna göre Türkiye Türkçesinde yapıma katılan eklerin alomorf sayılarının büyük çoğunlukla iki ve dört olduğu söylenebilir.

Türkiye Türkçesindeki yapımlık bağlı morfemlerin tarihsel bağlamlarını ve güncel kullanımlarını ses-şekil değişiklikleri ve işlevleriyle veren ve edebî metinler aracılığıyla tanımlayan bu eser, Türkçenin gücünü de kanıtlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan Doç. Dr. Özkan Özteken'e; çalışmayı gözden geçiren ve öneriler sunan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yasin Kaya'ya; yardımlarını esirgemeyen Dr. Özge Özbay Kara, Gönül Güven ve Burcin Ezgi Per'e müteşekkirim. Aileme ve hayatımı güzelleştiren Mila Léa ile Ada Chloé'ye minnettarım.

Bilimsel çalışmalara katkı sunmasını umduğum bu kitabın hazırlık sürecinde emeği geçen Pegem Akademi Yayıncılık çalışanlarına da teşekkür ederim.⁴

Dr. Ebru KABAKÇI
İzmir, 2024.

4 Her türlü sorun, görüş/katkı ve eleştirinizi iletme için e.kabacki@gmail.com adresini kullanabilirsiniz.

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	v
Ön Söz.....	vii
Kısaltmalar	xvii

1. BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Dil ve Yazı.....	1
1.2. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri ve Bugünkü Durumu	3
1.3. Türk Dilinin Tarihsel Gelişmesi	5
1.4. Tarihten Günümüze Türkçenin ve Dil Bilgisinin Öğretimi.....	11

2. BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ ŞEKİL BİLGİSİ: YAPIM

2.1. İsim Yapımı	18
2.1.1. İsimden İsim Yapımı.....	19
2.1.1.1. -lık/-lik; -luk/-lük	19
2.1.1.2. -lı/-li; -lu/-lü	24
2.1.1.3. -sız/-siz; -suz/-süz	28
2.1.1.4. -cı/-ci; -cu/-cü; -çı/-çi; -çu/-çü	33
2.1.1.5. -ca/-ce; -ça/-çe	38
2.1.1.6. -cık/-cik; -cuk/-cük	42
2.1.1.7. -cağız/-ceğiz	48
2.1.1.8. -tı/-ti; -tu/-tü	51
2.1.1.9. -sal/-sel; -al/-el; -l.....	53
2.1.1.10. -l.....	57
2.1.1.11. -ncı/-nci; -ncu/-ncü	59
2.1.1.12. -ar/-er; -şar/-şer	63
2.1.1.13. -daş/-deş; -taş/-teş	66
2.1.1.14. -ki; -kü.....	70
2.1.1.15. -msı/-msi; -msu/-msü	76
2.1.1.16. -mtrak; -mtrak	78
2.1.1.17. -cıl/-cil; -cul/-cül	81
2.1.1.18. -lar/-ler.....	84
2.1.1.19. -sı/-si; -su/-sü	88
2.1.1.20. -lama/-leme	92

2.1.1.21. -man/-men	93
2.1.1.22. -dam/-dem; -tam/-tem	95
2.1.1.23. -lak/-lek.....	97
2.1.1.24. -sıl/-sil; -sul/-sül.....	100
2.1.1.25. -cak/-cek	101
2.1.1.26. -şın/-şin.....	105
2.1.1.27. -ay/-ey	107
2.1.1.28. -da/-de.....	109
2.1.1.29. -z	112
2.1.1.30. -ç	114
2.1.1.31. -aç/-eç.....	115
2.1.1.32. -ak/-ek.....	117
2.1.1.33. -la/-le	119
2.1.1.34. -t.....	121
2.1.1.35. -an/-en	123
2.1.1.36. -k	125
2.1.1.37. -ga/-ge	127
2.1.1.38. -rak/-rek.....	129
2.1.1.39. -kak/-kek	131
2.1.1.40. -duruk	133
2.1.2. Fiilden İsim Yapımı.....	135
2.1.2.1. -mak/-mek	135
2.1.2.2. -ma/-me	139
2.1.2.3. -ış/-iş; -uş/-üş	142
2.1.2.4. -m.....	146
2.1.2.5. -k.....	149
2.1.2.6. -ak/-ek.....	152
2.1.2.7. -gı/-gi; -gu/-gu; -k1/-ki; -ku/-kü.....	155
2.1.2.8. -gın/-gin; -gun/-gün; -kın/-kin; -kun/-kün	158
2.1.2.9. -gan/-gen; -kan/-ken	162
2.1.2.10. -ıcı/-ici; -ucu/-ücü.....	167
2.1.2.11. -tı/-ti; -tu/-tü	172
2.1.2.12. -ı/-i; -u/-ü	175
2.1.2.13. -n	179
2.1.2.14. -ç	181
2.1.2.15. -t	184
2.1.2.16. -ga/-ge	186
2.1.2.17. -gıç/-giç; -guç/-güç	189

2.1.2.18. -gaç/-geç	191
2.1.2.19. -ar/-er; -r	193
2.1.2.20. -maz/-mez	197
2.1.2.21. -acak/-ecek	200
2.1.2.22. -mış/-miş; -muş/-müŝ	203
2.1.2.23. -an/-en	207
2.1.2.24. -ası/-esi	211
2.1.2.25. -dık/-dik; -duk/-dük; -tık/-tik; -tuk/-tük	214
2.1.2.26. -maca/-mece	218
2.1.2.27. -man/-men	220
2.1.2.28. -aç/-eç	222
2.1.2.29. -maç/-meç	223
2.1.2.30. -anak/-enek	225
2.1.2.31. -ağan/-eğen	227
2.1.2.32. -sal/-sel	229
2.1.2.33. -amak/-emek	229
2.1.2.34. -alak/-elek	230
2.1.2.35. -ca/-ce	232
2.1.2.36. -a/-e; -ı/-i; -u/-ü	234
2.1.2.37. -am/-em	236
2.1.2.38. -ay/-ey	237
2.1.2.39. -amaç/-emeç	238
2.1.2.40. -mık/-mik; -muk/-mük	239
2.1.2.41. -sı/-si; -su/-sü	241
2.1.2.42. -arı/-eri	243
2.1.2.43. -baç/-beç	244
2.1.2.44. -av/-ev; -v	246
2.1.2.45. -cama/-ceme	247
2.1.2.46. -mur/-mür	248
2.1.2.47. -pak/-pek	250
2.1.2.48. -sak/-sek	251
2.1.2.49. -van/-ven	252
2.2. Fiil Yapımı	253
2.2.1. İsimden Fiil Yapımı	253
2.2.1.1. -la/-le-	254
2.2.1.2. -l-	258
2.2.1.3. -al/-el-	260
2.2.1.4. -a/-e-	262

2.2.1.5. -ar/-er-	265
2.2.1.6. -da/-de-; -ta/-te-	268
2.2.1.7. -kır/-kir-; -kur/-kür-	271
2.2.1.8. -r-	274
2.2.1.9. -k-	276
2.2.1.10. -ı/-i-; -u/-ü-	278
2.2.1.11. -msa/-mse-	281
2.2.1.12. -sa/-se-	283
2.2.1.13. -ra/-re-	285
2.2.1.14. İsimden Fiil Yapan Yardımcı Fiiller	287
2.2.2. Fiilden Fiil Yapımı	294
2.2.2.1. -ma/-me-	294
2.2.2.2. -n-	297
2.2.2.3. -l-	301
2.2.2.4. -ş-	305
2.2.2.5. -dır/-dir-; -dur/-dür-; -tır/-tir-; -tur/-tür-	310
2.2.2.6. -r-	315
2.2.2.7. -t-	318
2.2.2.8. -ala/-ele-	322
2.2.2.9. -ar/-er-	324
2.2.2.10. -a/-e-	326
2.2.2.11. -ı/-i-; -u/-ü-	328
2.2.2.12. -k-	329
2.2.2.13. -p-	331
2.2.2.14. -msa/-mse-	332
2.2.2.15. Fiilden Fiil Yapan Yardımcı Fiiller (Kurallı Birleşik Fiil)	332

Kaynaklar	341
Kullanılan Kaynaklar	341
Önerilen Kaynaklar	348

Dizin	351
--------------------	-----

KISALTMALAR

Akt.	Aktaran
Bk.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
ETü.	Eski Türkçe
EAT.	Eski Anadolu Türkçesi
GTS	Güncel Türkçe Sözlük
Osm.	Osmanlı Türkçesi
S.	Sayı
TTü.	Türkiye Türkçesi
TEBDİZ	Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü
TS	Tarama Sözlüğü
TDK	Türk Dil Kurumu
Yay. Haz.	Yayıma Hazırlayan

*Ulu Önderimiz Mustafa Kemal ATATÜRK'e ve
Cumhuriyet'in 100. yılında, tüm Cumhuriyet öğretmenlerine...*

1. BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Dil ve Yazı

Düşünce, duygu ve isteklerin iletimi, bütün canlılarda dil ile gerçekleşir. Burada söz konusu olan dil yalnızca ‘konuşma’yı ifade etmez; yazı dili, jestler, mimikler, beden dili, ıslıklar, işaret dili, programlama dilleri vb. araçların tümü, iletişim kurmaya yaradığı sürece dil olarak tanımlanır. Dolayısıyla dil, en temel tanımıyla, iki canlının birbirleriyle bilgi alışverişi gerçekleştirmek, birbirlerine duygularını ifade etmek amacıyla iletişim kurmasını sağlayan araçtır. Dilin bunun dışında pek çok özelliği sayılabilir. Dil sürekli değişen, gelişen, kendini yenileyen bir yapıdadır ve kurallarına, dilin o günkü konuşurları karar verir; bu yönüyle ‘canlı’ bir ögedir. Duygu, düşünce ve isteklerin iletilmesi haricinde veya bununla birlikte, neslin devamını sağlayacak bilgilerin aktarımını da yapar; bu yönüyle ‘kültürel’ bir unsurdur. Dilin ortaya çıkışını ve/veya nasıl sona ereceğini tespit etmek bugün için mümkün değildir; bu yönüyle de ‘zamandışı’ bir özellik sergiler. Elbette bu saydıklarımız, doğal dillere ait özelliklerdir. Yapay diller mevzusu, ayrı bir araştırma konusudur.

Her canlı sınıfının kendi arasında geliştirdiği özel bir dil olabilir. İnsan türleri içindeyse hangisinin ilk olarak konuşmaya başladığını ve/veya bu insanın hangi dili konuştuğunu kesin olarak tespit etmek, şu an için imkansızdır. Çünkü dilin kökeniyle ilgili her soru, eninde sonunda bizi “insanın kökeni” meselesine götürür ki burada da epistemolojik engeller ortaya çıkar. Bu konuda, arkeolojik kazıların da yardımıyla, ancak tahminler yürütülebilir. Genel olarak *modern düşünen insanın* atalarının (Homo Sapiens) önceleri muhtemelen işaretleşerek anlaşıyor olduğu (Fischer 2015: 27-31), kısa süre sonra ise konuşma dilini benimsediği düşünülür. Fakat bu ilk konuşma dilinin, bugün dünya üzerinde konuşulan dillerden hangisinin atası olduğu bilinmiyor. Dilin kökeni meselesi, felsefeden dil bilime kadar pek çok alanın araştırma konusu olmuş ve bu konuyla ilgili pek çok tez ortaya atılmıştır. Buna göre dilin, insan fitratında var olduğu, insanoğluna ilhamla sonradan geldiği, bireylerin bir uzlaşması sonucu oluştuğu veya insanda istek dışı

işleyen bir içgüdü olduğu şeklinde farklı görüşler vardır. Antik Çağ'dan beri ortaya atılan bu görüşler 19. yüzyılda siyasetin malzemesi hâline gelince bu meselenin tehlikeli boyutlara ulaştığı görülmüş¹, bu nedenle bir dönem bilimsel toplantılarda bu konunun tartışılması yasaklanmıştır.² Elli yıl sonra yeniden konuşılmaya başlandığındaysa dil bilimci Ferdinand de Saussure, meseleye son noktayı koymuştur. F. de Saussure'e göre dilin kökeni meselesi sanıldığı kadar mühim değildir; dahası bu meseleyi ortaya atmak da yersizdir zira dil bilim, dillerin ancak olağan ve düzenli yaşamlarıyla ilgilenir (2001: 115). Ernest Renan ise köken meselesine dair bilimin gelecekte sunacağı hipotezlere karşılık bir aksiyom olarak alınabilecek isabetli bir önerme ortaya koyar: "Dilin kesinlikle tek bir kökeni yoktur. Aynı anda birçok noktada paralel olarak üretilmiştir. Bu noktalar birbirine çok yakın olabilir; tezahürler hemen hemen eş zamanlı olabilir ama ayrı oldukları kesindir." (Renan 2015: 129).

Konuşma dilinin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı belirlenemese de³ eldeki veriler ışığında konuşma dilinin görsel ifadesi olan yazı dilinin tarihî gelişimini takip etmek mümkündür. Yukarı Paleolitik Çağ'da mağara duvarlarına yapılan resimler ve çizimler, insan düşüncesinin ilk görsel kayıtları olması açısından yazının atası sayılırlar. Yazının primitif hâli olan bu resimlere veya resim yazılarına 'piktogram' denir. Evrensel bir nitelik taşıyan ve bir sembolü ifade etmek üzere çizilen piktogramlar zamanla daha rafine bir hâl alarak fikir yazısı denilen 'ideogram'lara dönüşürler. İdeogramlar piktogramlara göre daha soyut bir anlam taşımakla birlikte nesneyle ilgili bir çağrışımı taşıyan semboller olmaları dolayısıyla içlerinde daha gelişmiş bir ileti barındırırlar. Gerek piktogramların gerekse ideogramların zamanla mevcut ihtiyacı karşılayamamasından dolayı hece yazısı veya alfabe yazısı şeklinde görülen ve 'fonogram'lardan oluşan 'fonetik yazı' ortaya çıkar⁴. Fonetik yazının piktogram ve ideogramlardan farkı, alfabetik bir yazı sistemi olmasıdır. İdeogramlar ve fonogramlarda sembollerin şekliyle gönderme yaptıkları kavram arasındaki sessel bağlantı kesilmiştir; hece veya harfleri müstakil harf veya işaretler temsil eder. Zamanla hecenin ilk sesi de harfin adı olur ve böylece alfabetik yazıya geçiş yapılır.

- 1 Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi lideri Adolf Hitler, dönemin ünlü dil bilimcisi Friedrich Müller'in (1834-1898) Almancanın "arı bir dil olduğu" savından etkilenmiş ve bu görüşü, ırkçı düşüncelerini pekiştirerek korkunç sonuçlara yol açmıştır.
- 2 Paris Dil Cemiyeti, 1866 yılında yayımladığı bir bildiriyle dilin kökeni meselesi hakkında kolokyum düzenlemeyi yasaklamıştır.
- 3 Konuşan ilk insan türünün Homo Sapiens'ler değil Neandertaller olduğunu iddia eden çeşitli araştırmalar vardır. Bu araştırmalarla ilgili geniş bilgi için bk. Kerimoğlu, C. (2020). *Neandertaller Konuşur muydu? İnsanın ve Dilin Kökenine Bir Yolculuk*. Varyant: İzmir.
- 4 Bütün yazı sistemleri bu şekilde evrilmiş değildir: Bugün Kore, Japonya, Vietnam, Singapur, Tayvan, Malezya, Endonezya vb. Çin yazısını kullanan ülkelerin yazı sistemlerinde alfabetik karakterler dışında bir ifadeye gönderme yapan logogramlar da vardır.